

TÜRK VE AZERİ DİLLERİNDE DEYİMLER

MAHMUDOVA, Gatibe*

AZERBAYCAN/AZERBAIJAN/АЗЕРБАЙДЖАН

Zannımızca, her bir dilin zenginliği onun içerisindeki deyimlerin çokluğu ile tartılır. Her hangi bir dili mükemmel öğrenmeyin önemli göstegesini o dilin deyimlerini derinden bilmektir. Genellikle, deyimler dilin en zor benimsenilen katıdır. Dildeki deyimler dil taşıyıcılarının tarih ve etnografisini, yaşam tarzını, örf ve geleneklerinin, psikolojisinin ve düşünce tarzının belirtisi gibi ortaya çıkar. Bu andan her bir halkın dilindeki deyimlerinin dilcilik yönünden incelenmesi, sonuçta, o halkın tarih ve etnografisinin, hayat ve yaşam tarzının öğrenilmesine neden olur. Konu ettiğimiz Türk ve Azeri dillerindeki deyimlerin kıyaslanması, bir tek bu dillerin değil, aynı zamanda Türk ve Azeri halklarının kısmen bile olsa farklı tarih ve coğrafisi, örf ve geleneklerine ışık tutacak.

Türk ve Azeri dillerinin, o sıradan da halkların ne kadar yakın ve öz olduğunu bir daha vurgulamaya bizce gerek yok. Tarihin çeşitli dönemlerinde bu halkları bir birinden uzaklaştırmaya, ayırmaya çalışsalar da bunu başarmamışlar. Bu iki halkın kalbinde bir birine duydukları sevgi ateşini hiç kimse söndürememiştir.

Sözsüz ki, halklar arasındaki bu yakınlık onların aynı dil ailesine ait olmalarından iler gelir. Dil kadar insanları bir birilerine yaklaştıran ikinci etken bulunamaz. Türk ve Azeri dilleri arasındaki bu aynılık ve benzerlik sözsüz ki, dilde en karışık kat olan deyimler arasında da vardır. Bununla birge bu dillerdeki deyimler arasında farklılıklar da vardır. Çünkü bir deyim ait olduğu dilin ve halkın kendine özgün özelliğini yansıtır. Azerbaycan ve Osmanlı Türklerinin karşılıklı dil ilişkileri 20. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir. Bildiğimiz gibi Azeri dili diğer türk dillerinden coğrafi yönden ayrılmışlar Osmanlı türkçesi'nden ise Azeri dili hem de siyasal yönden ayrılmıştır. Yıllarca bu iki halk çeşitli sosyal toplumlarda yaşamış ve doğal olarak bu da Azeri ve Türkiye Türkçelerinde izini burakmıştır. Bu açıdan Türk ve Azeri deyimleri arasında benzerliklerle birge farklılıklar da vardır. Bu farklılıklar kendisini anlamlarında da belirtiyor. Türk ve Azeri dillerinin gramer bakımından ve düzenlerinde farkı yok.

Ortak kültür sahibi olan türkler deyimleri de ortak yapmışlar. Fakat tam Azerbaycan ve Anadolu ortamında oluşan deyimlerin farklı özelliklerinin olması da doğaldır. Türk deyimlerinin önemli özelliklerinden biri Türkiye'nin yerel deniz, tarihî anıt adlarını kendisinde sergileyen deyimlerdir. Örneğin, Türk. **Atı olan Üsküdar'dan geçti** (3, 404); **Amasya'nın bardağı, biri olmazsa, biri daha** (3, 405); **Herkes gider Mersin'e biz gideriz tersine** (3, 407); **Erzurum'un**

* Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Doktora Öğrencisi. e-posta: kemale_ayten@mail.ru

soğuşu, gelin beni Gerede’de bulun demiş (3, 643); Senin aradığın kantar Bursa’da Kestane tartar (3, 407); Karadeniz’de fırtına, al pırtını sırtına (3, 767); Ayasofya’da dilenip, Sultanahmet’te sadaka (zekat) verir (3, 495). Amasya, Mersin, Erzurum, Karadeniz, Ayasofya, Sultanahmet kimi adlar Türkiye ile ilgili olduğu için onlar yalnız Türk deyimlerinin içerisinde yaşamaktadır. Türkçede içerisinde yer adları bulunan öyle deyimlere raslanıyor ki, onlar aynıyla Azericede de kullanılıyor. Örnek: Türk. **Burnu Kaf dağında (olmak)** (3, 552) Azeri. **Burnu Kaf dağında** (1, 89). Bu da çok ilginçtir ki, Türklerin ve Azerilerin düşüncesinde Kafkasya dağı dünyanın en yüce dağıdır. “kendisinden razı, burnu havalarda, kimseyi beğenmeyen insanlar.” hatta her iki halk “**Sanki burunu Kaf dağında**” deyimini kullanır.

Bazan öyle duruma raslanıyor ki, her iki dilde deyim olduğu gibi kullanıyor. Fakat içerisindeki deniz, ırmak, dağ, şehir adları farklı olur. Türk edebiyatında bir deyim var. “**Karadeniz’de gemilerin mi battı?**” (1, 708) Azerbaycan’da Karadeniz bulunmadığı için, doğal olarak, Azericede de bu biçimde deyim yoktur. Onu yerine “**Hazar’da gemilerin mi batıb?**” deyimini vardır. Azericede içerisinde yer, nehir, deniz, dağ adları bulunan öyle deyimler var ki, onlara Türkçede raslanmıyor. Örnek: “**Araz aşığındandır, Kür topuğundan**” (1, 155)

Başka ülkelerin, şehirlerin isimleri de Azericede ve Türkçedeki deyimlerin içerisinde kendi yerini bulmuştur. Böyle deyimlerin birçoğu İslam dini ile ilgilidir. Örnek: “**İşte geldik gidiyoruz, şen olasin Halep şehri**” (3, 751). “**Medine fukarası gibi dizilmek**” (3, 811). Zannımızca, İslam dini ile ilgili Mekke, Kerbela gibi adların kullanıldığı deyimler Azericede daha çoktur. Örneğin: **Mekke belini kırsın** (2, 199), **Kerbela belini kırsın** (2, 170), **Mekke’den gelen ben, haber veren sen** (1, 183) ve s.

Deyimlerin içerisinde yalnız yer adlarını değil, destan kahramanlarının, tarihi kişilerin isimlerini muhafıza eden öyle anıtlarımız var ki, onlar Türk ve Azeri halkları için ortak bir anıttırlar. Böyle anıtlardan biri de “Köroğlu” destanıdır. Bu destanla ilgili deyimler Türkçede ve Azericede aynen kullanılmaktadır. Örnek Azeri. **Koç Köroğlu** (2, 187); **Misri Kılıç** (2, 196); **Çünkü oldun değirmenci, çağır gelsin den Köroğlu** (2, 87); Türk. **Bir Köroğlu, bir Ayvaz** (3, 409). Bazan, Türkçede çok çeşitli kullanılan bir deyim Azericede bir çeşitli kullanılıyor. Örnek: Türk. **İmaret (mescit) yapılmadan dilenciler (körler) dizildi.** Azeri. **Mescit tikilmemiş kor əsasını diredi.** Türkçedeki deyim içerisindeki “imaret” kelmesi Azericedeki deyimde kullanılmamış.

Türkçede kullanan deyimlerin büyük bir kısmının içerisinde yabancı kelimeler kullanılır. Bu yabancılar Arapçadan ve Farsçadan alınma kelimelerdir. Bu tür deyimler içerisinde öyleleri var ki, onların içerisindeki yabancı kelimeler Azerice anlaşılmamaktadır. Örnek: Türk. **Belaya berzah** (3, 521). Buradaki “berzah” kelmesi Arapçadan alınmadır ve “sıkıntılı yer, cehennem” anlamındadır.

Bazı hâllerde, Türkçede ve Azericede aynı anlamda kullanılan deyimlerden birisinin içerisinde yabancı kelime kullanıldığı hâlde, diğer dilde aynı yabancı kelime Türk kelimesi ile değiştiriliyor. Örnek: Türk. **Hak ile yeksan etmek** (3, 703); Azeri. **Yer ile yeksan etmek**.

Türkçede kullanılan; **“peşinde dolaşmak (gezmek)”**, **“peşinde koşmak”**, **“pesine takılmak”**, **“peşini bırakmak”** (Bir kimseye bir şeyi izlemekten vazgeçmek) deyimlerinin içerisindeki “peş” kelimesi Farsçada “arka” anlamına geliyor. “Peş” kelimesi Azericede kullanılmıyor. “Peş” kelimesinin Azericede çevrisi “arka” kelimesi olduğu için Türkçedeki “peş” hissecikli deyimler Azericede **“arkasınca dolaşmak”**, **“arkasınca gezmek”** deyimleri gibi kullanılıyor.

İster Türkçede, isterse de Azericede içerisinde yabancı kelime bulunan deyimlerin fazla bir kısmı İslam diniyle ilgilidir. Örnek: Türk. **Anası (onu) Kadir gecesi doğurmuş** (3, 470). “Kadir gecesi” – Arap kelimesi olup Ramazan’ın 27. gecesinin ismidir. Dine göre o gün en güzel günlerden biridir. Bugün dünyaya göz açacak çocuk çok mutlu olur. Fakat İslam dini ile ilgili öyle deyimler var ki, Azericede kullanılmıyor. Örneğin: Türk. **Arafat’ta soyulmuş hacıya dönmek** (Her şeyini kaybedip çıplak ya da çaresiz kalmak) Arafat – kelimesinin açıklaması böyledir – Hacıların Kurban bayramından bir gün önce Mekke civarında saygı duruşunda buldukları kutsal yer (3, 474). İslam dini ile ilgili olup Türkçeden farklı olarak Azericede kullanılmayan deyimlerden biri de budur. **“Rufailer karışır”** (Bu işe) (o işin nasıl yapıldığını, ya da yapılacağını kimse bilmez) (3, 860). Rufailik Arap kelimesi olup, İslam dini ve tasavvufu ilgilidir. Başka bir örneğe dikkat edelim. Türkçede anlamı “gayya kuyusu” deyimini de kullanmaktadır. “Cehennemde bulunduğu inanan bir kuyu veya bir derin dere”. Böyle bir deyim Azericede kullanılmaz. Fakat Azericede **“cehennem kuyusu”**, **“ele bir sesi cehennem kuyusundan çıkar.”** kimi deyimler kullanılmaktadır.

Türkçede İslam dini ile ilgili olmayan, fakat içerisinde yabancı kelime bulunan öyle deyimler var ki, aynen Azericede de kullanılmaktadır. Örneğin: Türk. **endazeye gelememek** (ölçülenmemek, hesaplanamamak); Azeri. **endazeden çıkmak**. “Endaze” Fars kelimesidir. Hangi ki, eskiden kullanılan 65 santim uzunluğunda bir uzunluk birimi idi (3, 642) Her iki dilde kullanılan, fakat içerisinde yabancı kelime bulunan deyimlere başka bir örnek verelim: Türk. **Ben diyorum hadınım, o diyor (sanıyor) oğul uşaktan neyin var?** (3, 523): “hadım” kelimesi Arapçadan alınmadır.

Türkçede öyle deyimler var ki, onların içerisinde eski Türk kelimeleri kullanılıyor ve çok ilginçtir ki, Türkçede eski Türk kelimesi hesap olunan bu kelime Azericede hiç de eski sayılmaz. Örnek: **Biz attık sümük diye, el kaptı ilik diye** (3, 538) (Bizim işe yaramaz diye vazgeçtiğimizi, başkaları değerli bularak kabul etti) “Sümük” kelimesi şu an çağdaş Türkçede farklı anlamda kullanılıyor. Çağdaş Türkçede “sümük” kelimesi yerine “kemik” kelimesi

kullanılıyor. Çağdaş Azericede ise “kemik” kelimesi kullanılmaz. “Sümük” kelimesi çağdaş Azericede kullanılmaktadır.

Türkçe ve Azericede aynı anlamda kullanılan, öyle deyimler var ki, onların anlam yükü aynı olsa da içerdikleri kelimeler farklıdır. Örnek: Türk. **Çantada keklik** (3, 404); Azeri. **torbada pişik (kedi) var**. Bu deyimler aynı anlamlı olsalar da bir dilde “keklik”, o biri dilde “kedi” kelimesi kullanılmış. Bazı hâllerde her iki dilde aynı anlamda kullanan kelimeler çeşitli sesleniyorlar. Örnek: Türk. **kulağına küpe olmak** (3, 405); Azeri: gulağında sırğa olmak. Burada aynı nesneyi her iki dilde çeşitli adlarla belirtilen deyimler bulunuyor.

Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde içerisinde insanın vücut üyelerinin adları bulunan deyimler de çoktur. Bu tür deyimler dilin en eski çağlarına ait deyimlerdir. Her iki dilde içerisinde “göz, kulak, baş, kol, bel, ayak, el” kelimeleri bulunan deyimlere daha çok raslanıyor. Örnek; Türk.

*Gözüm kaldı şu kaplanın postunda
Azrail de can almağın kastında
Döne döne teneşinin üstünde
Yumayınca tenim yağdan ayrılmaz.*
(Karacaoğlan)

*Ben seni severim canü gönülden
Kalktı kısmetimiz **ne gelir elden**
Yanağın çevresi tomurcuk gülden
Bezenmiş gerdanın hal kömür gözüm*
(Karacaoğlan)

*Gafil olma **aç gözünü**,
Haluma bak öleni gör,
Kürelilik etme dünyede
Yazukların dileni gör.*
(Y. Emre)

*Kimse gerçek mürid ola,
Bel bağlayın gelsin yola,
Bir yurekteki dert ola
Dostun camalun arzular*
(Y. Emre)

Türk dilinde içerisinde vücut üyelerinin adı bulunan öyle deyimler var ki, onlar olduğu kimi Azerbaycan Türkçesi’nde kullanılır.

Örnek: **Ağza kilit vurmak, burnu Kaf dağında olmak, göz değmek, gözü kalmak, bel bağlamak, bir kulağından girip, bir (öbür) kulağından çıkmak** vs.

Buna rağmen Türk dilinde öyle deyimler var ki, onlar Azericede farklı kullanılıyorlar. Örnek: Türk. **Ağzına daş almak** (konuşmamak, susmak); Azeri. **ağzına su almak**. Türk. **başının etini yemek** (bir kimseden sürekli olarak ve rahatsız edercesine bir şey istemek); Azeri. **dabanın etini yemek** (çok gezmek, çox eziyet çekmek). Türk. **kulağı kirişte** (söylenecek sözü, denilecek haberi dikkatli bekleyen); Azeri. **gulağı darı denleyen**. Türk. **ağzından dirhemle çıkmak** (çok az konuşmak); Azeri. **söz ağzından naggaşla çıhır**; Türk. **eline sağlık** (yaptığım işe teşekkür ederim); Azeri. **elin-golun var olsun**. Türk. **göz alıcı** (göze çarpan, güzelliği dikkat çeken, alımlı); Azeri. **Göze gelimli**. Türk. **göze göz, dişe diş** (bir kötülüğü yapana, aynı kötülüğü yaparak öc alma yöntemi) Azeri. **gana-gan**.

Bazen Türk dilinde kullanılan 3 deyim Azerbaycan dilinde bir deyimle belirtilir.

Kulağın aşmak

Kulak kabartmak → qulağını şeklemek

Kulak kesilmek

Bazı hâllerde Türk dilinde içerisinde vücut üyelerinin adı kullanılan öyle deyimler var ki, Azerbaycan dilinde ona hiç raslanmaz. İçerisinde hayvan adları bulunan deyimler bütün dillerde olduğu kimi Türkiye ve Azeri Türkçelerinde de önemli yerde duruyorlar (bulunurlar). Bu tür deyimlerin yaranması için kısa bir zaman kesigi yeterli değildir. Bu tür deyimler yüzyıllar sonucunda oluşuyor. Türk halklarının hayatında deve, at, koyun kimi ev heyvanlarının o kadar istisna bir yeri vardır ki, Türkler hayvanlar âlemini gözleyebilmiş ve bu gözleme onların hayatlarına girmiş ve sonuçta deyimler ortaya çıkmıştır. Örnek: Türk. **ata et, ite ot vermek** (kişilere yaramayan şeyi, ya da ilgili olmadıkları görevi vermek); **At görür aksar, su görür susar** (gördüğü her şey kendisine gerekmeseyse bile, edinmek istemek); **Deve nalbanda bakar gibi** (Hiç görmediği, yadırgadığı bir şeye bakarcasına, ters ters); **Deveyi havutuyla yutmak** (her kesin gözü önünde büyük hırsızlık yapmak, yasal olmayan yollardan büyük yarar sağlamak); **it ite, it de kuyruğuna** (öyle uyuşuk, tembel kişiler ki, yapılacak işi, her biri ötekinin yapmasını istiyor, iş yapmıyorlar).

İçerisinde hayvan adları bulunan öyle deyimler var ki, onlar Türk ve Azeri Türkçelerinde farklıdır. Türkçede öyle deyimler var ki, onlar Azericede kullanmıyorlar veya kullansalar da farklı anlam taşırlar. Örnek; Türk. **Ata nal çakıldığını görmüş; kurbağa ayaklarını uzatmış** (değerli kimselerin hakkı olan şeyleri buna layık olmayan da istiyor). Bu deyime Azericede hiç raslayamadık.

Türkçede; “**at başı beraber**” deyimi var. Bu deyim Türkçede “biri ötekinden geri kalmadan” anlamında kullanılıyor ve Azericede hiç raslanılmaz. Türkçede “**deve kuşu gibi**” deyimi de “iki özelliği bulunan kimse, kendisinden yapması

beklenen bir işi, şu durumuna ters düştüğü bahanesiyle” anlamda kullanılır ve Azericede hiç kullanmaz.

Bize sorula bilir ki, bir birilerine bu kadar fazla yakın ve öz deyimler arasında yapılan bu kıyaslama neden gerekir? İlk önce onu belirtelim ki, uzun yıllardır ortak Türk dili üzerinde tartışmalar yapılıyor, sempozyumlar düzenleniyor, kitaplar, makaleler yazılıyor. 1992 yılının Mayıs ayında Ankara’da düzenlenen dil kurultayı, aynı yılın eylül, ekim aylarında İstanbul ve Ankara’da düzenlenen Türk Dil Kurultayı, 1992 yılında Başkent’te düzenlenen “Orta Türk” sempezyumu buna örnek olabilir. Fakat yine de ortak bir düşünceye varılamıyor. Zannımızca, yapay bir dil ortaya koymak ve bunu ortak Türkçe gibi sunmak bütün Türkdilli halkları bu dilde konuşmaya zorlamak gerçekleşmeyecek. Aksi hâlde bu dili hiç bir kimse öğrenmeyecek. Zannımızca, uluslar ve halklar arası ortak Türkçe gibi Türk halklarının dillerinden birini seçmek daha doğru olurdu. Zannımızca, biz Türkiye Türkçesini ortak Türkçe gibi kabul etmeliyiz. Çünkü, 100 milyon civarında kişi Türkiye Türkçesinde konuşuyor. Azerbaycan Türkleri, Özbekler, Türkmenler, Gagavuzlar, Uygurlar ve s. Türkdilli halklar bu dili kolaylıkla anlıyorlar. Türkiye Türkçesi bütün Türk dünyasının ortak Türkçesi olmalı ve oluyor da. Eğer Türkiye Türkçesi ortak Türk dili gibi alınırsa ortaya çıkan ilk zorluk Türk deyimlerinin benimsenilmesi olacaktır. Çünkü deyimler kendi özellikleri olan, aynen çevrilemeyen kelimelerdir. Bu yüzden Azeri, Türk, Özbek, Türkmen, Uygur vs. Türk halklarının dilindeki deyimlerin araştırılması ve bu deyimlerin sözlüklerinin oluşması önümüzde duran önemli sorunlardandır.

20. yüzyılın başlarından Türk ve Azeri bilim adamları deyimler üzerinde araştırmalar yapmışlar. Türk bilim adamları bu sorunu en çok pratik yönden incelemişler. Bu yüzden de, Türk dilciliği deyimler sözlüğü ile daha zengindir. Azerbaycan bilim adamları ise deyimleri daha çok teoiri yönden araştırmışlar. Bütün bu araştırmaların sonucu kimi “Azerice-Türkçe”, “Türkçe-Azerice” sözlüğünün yapılması önde duran en önemli sorunlardandır.

KAYNAKÇA

1. **Azerbaycanca-Rusca Frazеologiya Lüğәti.** Elm, Bakı, 1976, 247 s.
2. **Seyideliyev N., Frazеologiya Lüğәti.** Çıraq, 2004, 272 s.
3. **Aksoy Ö. A., Deyimler Sözlüğü.** Türk Dil Kurumu Yayınları, 1978, 963 s.